

МОВНІ ПРАВА ОСОБИ: СПРОБА КОГНІТИВНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

У статті запропоновано розширити зміст і обсяг поняття "мовні права особи" з урахуванням тих чітко не артикульованих прав, які логічно впливають із засадничих правових принципів і де-факто захищаються низкою не-власне-мовних законів. Із використанням когнітивного моделювання обґрунтовано принципове право особи на якісне офіційне мовлення як таке, що виводиться як логічний наслідок з передбаченої принципом верховенства права концепції юридичної визначеності закону.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовні права, концепція юридичної визначеності, інтерпретація юридичного тексту, якість офіційного мовлення.

The article offers an expanded treatment of the notion of language rights of a person including the rights yet not worded explicitly in the legislative acts directly addressing the issues of language policy. There is a variety of the linguistically mediated rights protected by the legislation addressing other than language policy issues. The right of a person for qualitative official speech as one of the basic preconditions of the juridical principle of legal certainty is argued and cognitive modeling as an instrument of its justification is discussed.

Key words: sociolinguistics, language rights, legal certainty, juridical text interpretation, official speech quality.

В статье предложен обобщённый взгляд на содержание и объём понятия "языковые права человека". Обосновывается существование четко не артикулируемых языковых прав, которые следуют из основоположных правовых принципов и де-факто защищены рядом не-собственно-языковых законов. С использованием когнитивного моделирования вычленяется принципиальное право человека на качественный официальный язык как логически выводимое из предусмотренной принципом верховенства права концепции юридической определённости закона.

Ключевые слова: *социолінгвістика, мовні права, концепція юридическої определенности, інтерпретація юридического текста, качество официального языка.*

Ця стаття – це спроба концептуально окреслити поняття "мовні права особи" в соціолінгвістичному вимірі з опорою на загальні принципи європейського права. Є підстави суттєво розширити зміст та обсяг цього поняття з урахуванням тих мовних прав, які логічно випливають із засадничих правових принципів і де-факто захищаються низкою різноспрямованих не-власне-мовних законів. Такий підхід дозволяє розглядати мовні права особи серед її інших немайнових прав – як один з елементів права на безпечне довкілля. Серед завдань цієї роботи – мотивувати необхідність закріплення в українському законодавстві окремих положень про якісні параметри офіційного мовлення.

1. Поняття "мовні права особи" є складником водночас двох наукових парадигм: соціолінгвістики і юриспруденції. Під мовними правами і лінгвісти й правники насамперед розуміють право на вивчення державної мови, на вільне користування національними мовами, заборону публічного приниження чи зневажання державної та інших національних мов, заборону створення перешкод і обмежень у їх використанні. Ці права закріплені в Конституції України й у ряді міжнародних правових документів. Зміст і обсяг цих прав постійно перебувають у полі зору як соціолінгвістики, так і юриспруденції.

2. Значно рідше в контексті мовних прав особи порушуються питання захисту екології мови, безпечного мовного довкілля, питання протидії мовній агресії, мовним маніпуляціям. Мовне довкілля, екологія мови сьогодні не є безпосередніми об'єктами правового захисту. Захист від мовної агресії та мовних маніпуляцій також не передбачені правом. Але, хоча ці права юридично не закріплені в спеціальних законах чи підзаконних актах, вони виводяться як логічний наслідок з інших прав, закріплених законодавством. Така постановка питання має сенс, оскільки в цьому контексті мовні права особи можуть

розглядатися серед її інших немайнових прав як один з елементів права на безпечне довкілля. Зокрема, питання захисту екології мови, протидії мовній агресії та мовним маніпуляціям можна розглядати в контексті низки законів: про право особи на ім'я (закріплене в Конституції України, в Цивільному й Сімейному кодексах, а також у міжнародних правових актах, визнаних Україною, зокрема в Європейській хартії регіональних або міноритарних мов (ст. 10, п. 5), "Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин" (ст. 11, п. 1), "Конвенції про права дитини" (ст. 7, 8) та ін.); право на захист честі та гідності (Конституція України, Цивільний кодекс, національної гідності - Кримінальний кодекс); право інтелектуальної власності (Цивільний кодекс); а також у контексті ряду інших законів: "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні"; "Про телебачення й радіомовлення"; "Про інформацію"; "Про рекламу"; "Про захист прав споживачів"; "Про авторське право та суміжні права" та в багатьох інших законах і підзаконних актах. Наведені закони об'єднують те, що в них так чи інакше регламентується використання мови в різних суспільних сферах, насамперед – в офіційній і публічній. Це пресупозитивно вказує на існування певних прав, дисперсно розсіяних в українському (і не лише українському) законодавстві, які доцільно розглядати в комплексі – як мовні права особи. Мовець і адресат при цьому стають суб'єктами мовних прав і мовних обов'язків. Дихотомічність понять "мовні права" і "мовні обов'язки" підкреслює взаємозалежність комунікантів: права, якими наділена особа, неминуче пов'язані з певними обов'язками, які покладаються як на цю особу, так і на її мовленнєвих партнерів.

3. Майже ніколи в Україні в контексті мовних прав особи не порушується питання про якісні характеристики публічного й офіційного мовлення [1, с. 88-103].

У багатьох європейських країнах якісні параметри офіційного мовлення регулюються законодавством (Закон Словацької республіки № 270 (1995 р.) "Про державну мову"; Закон про польську мову (жовтень 1999 р.); Закон Азербайджанської республіки "Про державну мову" (вересень

2002 р.); Федеральний закон РФ "Про державну мову Російської Федерації" (2005 р.) та ін.). У Польщі існує громадська організація *język urzędowy przyjazny obywatelom*, діяльність якої спрямована на стимулювання якісних змін в офіційній польській мові, щоб "наблизити" її до мови пересічних громадян. З ініціативи цієї громадської організації у 2012 році в Сенаті відбувся I Конгрес офіційної мови, де дискутувалися питання її якості (*I Kongres Języka Urzędowego*).

В Україні питання законодавчого регулювання якості офіційного мовлення залишається досі не вирішеним. В українському законодавстві немає прямої вказівки на те, що в ролі офіційної мови використовується саме літературний, кодифікований різновид української мови. На практиці це означає, що відсутні правові механізми навіть для порушення питання про професійну відповідність службовців із недостатнім рівнем мовної компетенції. Неналежний якісний рівень офіційного мовлення в Україні вже сьогодні стає причиною порушення мовних прав особи і загрожує появою таких правових конфліктів у майбутньому [1, с. 88-103]. Утім, право особи на якісне, зрозуміле, чітке й однозначне офіційне мовлення логічно впливає з принципу верховенства права, яке прописане в преамбулі ратифікованої Україною Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [БВР]. З визнання права особи на якісне офіційне мовлення вибудовується одна з засадничих концепцій верховенства права – концепція юридичної визначеності.

Концепція юридичної визначеності¹ (англ. – *legal certainty*) насамперед вимагає передбачуваності законодавства та однаковості тлумачення й застосування правової норми. Правовий сенс юридичної визначеності полягає в тому, щоб забезпечити правовими рамками громадян, аби вони могли передбачити з упевненістю юридичні наслідки своїх дій [3, с. 785].

¹ В українських джерелах на позначення цього поняття уживаються дві терміносполуки: *юридична визначеність* і *правова визначеність*, що є наслідком термінологічної неусталеності використання в українському юридичному дискурсі прикметників *юридичний* і *правовий*.

Поняття "юридична визначеність" не фігурує в установчих договорах Європейського Союзу, але принцип юридичної визначеності визнаний Судом ЄС як загальний принцип права ЄС [6, с. 178-180]. Як неодноразово зазначалося в рішеннях Європейського Суду з прав людини та в рішеннях Конституційного Суду України, принцип юридичної визначеності є одним зі складників принципу верховенства права. Так, у Рішенні від 22 вересня 2005 року N 5-рп/2005 Конституційний Суд України вказав, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності й недвозначності юридичної норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування в правозастосовній практиці й неминуче призводить до сваволі (абзац другий підпункту 5.4 пункту 5 мотивувальної частини).

Численні публікації в спеціалізованих юридичних виданнях, у яких порушується проблема юридичної визначеності, наголошують на вимозі чіткості, зрозумілості й однозначності юридичної норми: "норма закону повинна бути сформульована достатньо чітко, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку, а в разі надання йому кваліфікованої консультації був здатний розумно передбачити наслідки, до яких призведе його певна дія" [8, с. 99]. Правники наголошують, що в основу поняття "юридична визначеність" покладено вимогу чітких, точних формулювань законодавчих настанов [4, с. 11]. Серед іншого - принцип юридичної визначеності, що передбачає також право особи на використання зрозумілої мови в судовому процесі [5, с. 139]. Таким чином, для окреслення змісту поняття "юридична визначеність" як основні вимоги до формулювання припису використовуються поняття "чіткість", "точність", "зрозумілість", які тісно пов'язані з питаннями лінгвістики тексту й водночас містять вагомий елемент суб'єктивної оцінки. У рішенні Європейського суду з прав людини зміст цієї вимоги до тексту національного закону розкривається так: "Норма не може розглядатися як "право", якщо її не сформульовано з достатньою точністю так, щоб громадянин мав змогу, якщо потрібно, з відповідними рекомендаціями, до певної міри

передбачити наслідки, що її може потягнути за собою вчинена дія" [7, с. 54].

Таким чином, концепція юридичної визначеності пресупозитивно передбачає право особи на якісну, коректну й зрозумілу мову офіційних текстів – мову, якою держава спілкується зі своїми громадянами.

Вимогу чіткості, зрозумілості й однозначності юридичної норми часто розглядають звужено, як вимогу лише до формулювання нормативних приписів, яка насамперед стосується процесу правотворчості. Один із етапів цього процесу – мовне оформлення нормативно-правового тексту – перебуває в сфері компетенції *законодавчої техніки*, яка розробляє і впроваджує систему правил і засобів мовного оформлення того чи іншого юридичного змісту в текстах юридичних актів різного рівня.

У широкому розумінні принцип юридичної визначеності як один зі складників верховенства права розглядається як сукупність вимог, які реалізуються не лише в процесі правотворчості, але й на етапі правозастосування [PKСУ]. При правозастосуванні юридична визначеність передбачає однозначну інтерпретацію вже сформульованої юридичної норми й вимагає такої однозначної інтерпретації нормативно-правового тексту. Інтерпретаційна діяльність регламентується окремим напрямком - *юридичною технікою*, який охоплює сферу правозастосування. Інтерпретація тексту закону, або іншого тексту, який має юридичні наслідки, так чи інакше відбувається щоразу при розв'язанні будь-якого юридичного питання. У законодавчих і підзаконних актах юридична норма існує в мовленнєвій фіксації й тому має розглядатися також і як мовленнєвий факт. З огляду на мовленнєве втілення норми або відображення відомостей, які мають юридичне значення, її інтерпретація великою мірою є власне лінгвістичною.

Легітимність тексту, який має юридичні наслідки і вже набув законної сили, знімає питання щодо коректності його мовного оформлення. Питання коректності/ некоректності мовного оформлення юридичного тексту взагалі не постає в процесі правозастосування, тоді як на етапі правотворчості це питання є

одним із визначальних. У процесі правозастосування йдеться лише про інтерпретацію уже наявного мовного матеріалу, а не про встановлення прагматичних намірів законодавця. Тому брак мовної компетенції, який призводить до неналежної якості формулювань юридичного тексту, може обернутися (і часто обертається) порушенням мовних та інших прав особи.

Текст, який має юридичні наслідки, є частиною юридичного дискурсу і пов'язаний багатьма парадигматичними й синтагматичними зв'язками з іншими його складниками, до яких він прямо чи опосередковано відсилає інтерпретатора. "Правильність" інтерпретації юридичного тексту, який набув законної сили, виявляється не в можливості чи неможливості достеменно встановити волю законодавця, а в несуперечливих синхронічних відношеннях аналізованих фрагментів тексту з відповідними дискурсивними практиками та з іншими елементами юридичного дискурсу [2, с. 113]. З іншого боку, інтерпретація щоразу відбувається з урахуванням відмінних контекстуальних факторів і пов'язується зі специфічними обставинами конкретного юридичного випадку. Тому остаточний смисл юридичного тексту встановлюється й конкретизується лише при його правозастосуванні.

У правозастосуванні "верховенство права як визначеність" обумовлює, що "закон (в широкому розумінні, тобто право – Л. А.) є досконалим (довершеним) і в ньому немає прогалин" [3, с. 758]. С.П. Головатий з покликанням на Лона Фуллера зазначає: "корпус юридичних норм не може виключати всі випадки застосування загальних, розпливчастих і заплутаних понять: відомі випадки, коли самі позитивні юридичні норми створюють невизначеність через семантичну й синтаксичну недосконалість тексту або через те, що дві чи більше юридичних позитивних норм приписують суперечливий варіант вирішення даної справи (юридичні антиномії). Але верховенство права як визначеність обумовлює якраз протилежне: навіть якщо низка позитивних юридичних норм не несе однозначності, то закон як ціле (себто право) створює однозначність (визначеність). При цьому судді повинні діяти так, нібито й не існує жодної неясності, жодної туманності, жодної суперечності; на

абстрактному рівні судові рішення можуть вважатися такими, що відповідають праву, коли їх безпосередньо обґрунтовано на підставі "ідеалотипу" і якщо вони є сумісними з "ідеалотипом права як визначеності". Тому, щоб рішення вважалось розумно обґрунтованим на юридичних підставах, такі підстави мають бути – принаймні – спрямовані у майбутнє, зрозумілі і загальні. Там, де невизначеність спричинена антиномією (суперечністю в законодавстві), суддя може розв'язати цю проблему за допомогою набору відносно формальних правил" [3, с. 763-764].

Аналізуючи один зі згаданих установчих принципів верховенства права як визначеності "закон – зрозумілий", яким передбачено, що "громадяни мають розуміти зміст (сенс і межі) юридичних норм так само, як їх розуміє і їхня влада" [3, с. 151-151], С.П. Головатий із покликанням на Лона Фуллера виводить із цього принципу декілька логічних наслідків, один із яких безпосередньо стосується інтерпретації тексту в правозастосуванні: "юридичні норми мають тлумачитися відповідно до правил, які самі по собі є зрозумілими, чіткими і такими, що поширюються на всіх членів суспільства, до яких застосовується закон (курсив мій – Л.А.); у цьому аспекті правилом тлумачення, яке найкращим чином досягає цієї мети, найімовірніше, є "буквальне правило", тобто правило, яке приписує, що юридичні поняття слід розуміти відповідно до загального значення, наведеного словником" [3, с. 151-152].

Рекомендоване "буквальне правило" тлумачення юридичного тексту у відповідності з загальним словниковим значенням його компонентів, попри свою привабливість і "доступність", не враховує лінгвістичного феномену "прагматичного значення" висловлення й тому не завжди може бути успішно реалізоване. Множинність інтерпретацій юридичного тексту найчастіше виникає якраз тоді, коли об'єктом інтерпретації стає саме прагматичне значення висловлення, яке не дорівнює формальній сумі компонентів поверхневої структури тексту, а виводиться з урахуванням ряду прагмалінгвістичних факторів. Водночас цитовані юридичні джерела засвідчують, що принципу юридичної визначеності відповідає максимально формалізоване тлумачення юридичної норми.

Таким чином, інтерпретація юридичного тексту в кожному випадку правозастосування є пошуком балансу між згадуваним "буквальним правилом" інтерпретації (яке, зрозуміло, виходить із відповідності аналізованого тексту нормам літературної мови і відповідним дискурсивним практикам) й одночасним встановленням несуперечливих синхронічних зв'язків аналізованого тексту з іншими парадигматично й синтагматично пов'язаними елементами юридичного дискурсу.

В українському законодавстві втілення у процесі правозастосування принципу юридичної визначеності як однієї з фундаментальних концепцій верховенства права відображено в частині 4 статті 8 "Верховенство права" Кодексу адміністративного судочинства України: "Забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини" [КАСУ]. У цьому законі сформульовано заборону до судді (суду) відмовляти в розгляді та вирішенні справи за мотивами неповноти, нечіткості, незрозумілості, суперечливості чи відсутності положень в українському законодавстві, які стосуються предмета спору між особою та владою: ... встановлено, що суд (суддя) не мають права розглядати чи то прогалину в національному законодавстві, чи то невідповідність національного законодавства принципів юридичної визначеності, який – у свою чергу – є складовим елементом принципу верховенства права, як підстави для відмови у прийнятті позову від особи чи для відмови вирішити справу по суті. Таким чином, у статті 8 "Верховенство права" встановлено, що в разі неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини, на суд покладається обов'язок розв'язати спірні відносини у спосіб, що відповідає принципам верховенства права (в т. ч. – принципу юридичної визначеності) з використанням набору відносно формальних правил. Фактично цим законом, його окремою статтею, яка стосується дотримання принципу верховенства права, юридично закладено загальний підхід до інтерпретації норми в правозастосуванні. Цей підхід відповідає принципу юридичної визначеності і

пов'язаний із дотриманням права особи на зрозумілість тексту окремого закону і передбачуваність правових норм у цілому. Таке право, у свою чергу, передбачає серед основних вимог до тексту закону його відповідність єдиному загальнодоступному мовному стандарту. Це право закономірно накладає певні обов'язки на всіх мовленнєвих партнерів в умовах офіційної комунікації. Визнання особи суб'єктом зазначених мовних прав дозволяє стверджувати, що як правотворча діяльність законодавця, так і інтерпретація юридичного тексту в кожному конкретному випадку правозастосування безпосередньо пов'язані з дотриманням мовних прав особи.

Усе зазначене дає підстави стверджувати, що одна із засадничих концепцій принципу верховенства права – концепція юридичної визначеності – у багатьох положеннях тісно пов'язана з питаннями лінгвістики тексту й містить вагомий лінгвістичний складник. Ця категорія логічно вибудовується із визнання за особою певного кола мовних прав, які нині чітко не окреслені, не сформульовані і ще не розглядалися в комплексі. Серед цих прав – принципове право особи на якісне офіційне мовлення.

1. Ажнюк Л.В. Якість офіційного мовлення як об'єкт правового захисту / Л.В. Ажнюк // Українська мова. – К., 2013. - № 1. – С. 88-103.
2. Баранов В.М. Риторика и право / В.М. Баранов, А.С. Александров // Юрислингвистика 11: Проблемы юрислингвистической экспертизы. – С. 113-124. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://elibrary.ru/contents.asp?issueid=1010151>.
3. Головатий С.П. Верховенство права : У 3-х кн. / С.П. Головатий. – К. : Фенікс, 2006. – Кн. 2 : Від доктрини до принципу. – С. 625-1276.
4. Матвеева Ю.І. Принцип юридичної визначеності: у пошуках розуміння / Ю.І. Матвеева // Наукові записки НаУКМА – К., 2009. – Т. 90. - Юридичні науки. – С. 11.
5. Опришко В.Ф. Право Європейського Союзу. Загальна частина : підручник [для студ. вищих навч. закладів] / Опришко В.Ф., Омельченко А.В., Фастовець А.С.; відп. ред. В.Ф. Опришко. – К. : КНЕУ, 2002. – 460 с.
6. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): [монографія] / С.П. Погребняк. - Х. : Право, 2008. – 240 с.
7. Приймак А.М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти / А.М. Приймак // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-